

LECTOR OCULATUS
(*DIMITRIE CANTEMIR, „INCREMENTA*
ET DECREMENTA AULAE OTHMANICAE”)

Ioana Costa*

Pentru „Istoria creșterilor și descreșterilor” (*Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*), consecința directă a destinului editorial al manuscrisului este hiatusul de aproape trei secole dintre redactare și prima ediție critică, hiatus umplut înșelător de un parcurs european memorabil, pe calea transunerilor în limbi moderne, începând chiar cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

În seria editărilor Istoriei Imperiului Otoman, momentul – deopotrivă cel mai însemnat pentru noi și recent – este traducerea Prof. Dan Slușanschi, apărută postum la Editura Paideia, ca ediție *princeps* în sensul deplin al termenului: nu este doar prima tipărire a traducerii făcute de Dan Slușanschi, este cu adevărat prima traducere în limba română a textului latinesc rămas de la Cantemir, pus în circulație de Antioh Cantemir în 1734–1735, prin intermedierea unei variante englezești, datorate lui Nicholas Tindal. Textul latinesc însuși a fost editat critic abia în mileniul nostru, în 2001, de Dan Slușanschi (Editura Amarcord), după ce apăruse un volum ce conținea facsimilul manuscrisului Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, la Editura Roza Vânturilor (1999).

Este emblematică pentru acest text etajarea multiplă, în cele trei cărți ale istoriei (două de creștere, 246 de pagini în manuscrisul *Harvardiense*, una de descreștere, 284 de pagini, p. 247–530), dublate de Adnotările lui Cantemir însuși la cele trei cărți: două serii de *Annotationes* după *Incrementa* (numerotate continuu în manuscrisul menționat: paginile 1–279) și o serie după *Decrementa* (numerotate: paginile 1–206). Diferența de abordare a materialului conduce firesc la un stil distinct, fără constrângeri de redactare, care oferă generos precizări, anecdote, evaluări, amintiri. Calea de trecere de la palierul „Istoriei” la cel al „Adnotărilor” este parcursă în ambele sensuri de autor, care notează, de pildă, în textul prefeței (*Praefatio*, cap. III, par. XII, 39–40), o trimitere la secțiunea de adnotări: *supervacaneum arbitramur his uberius explicandis immorari, quod singula suo loco in nostris Annotationibus invenire Lector potuerit*. În egală măsură, o adnotare poate conține o trimitere la un pasaj din corpul operei, e.g. *Ann. I*, cap. I, 8 include în final indicația *vide Praefationem*; sau *Ann. I*, cap. II, 12 își încheie precizarea cu

* Universitatea din București / Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

o trimitere la prefață în ansamblu: *Reliqua, quae de ipso memorari merentur fusius iam a nobis in Praefationem explicata sunt*; nu lipsesc nici trimiterile încrucișate, ca în *Ann.* I, cap. II, 11 (m): *Quid proprie significet <Sultan> in notis ad Caput I, litera (e) explicavimus*. Adnotările sunt, în întregul lor, ca regulă a compoziției cantemiriene, atașate câte unui cuvânt din textul propriu-zis, pe care îl explică din diverse perspective, adesea în conglomerate de abordări. Mai mult decât atât: în interiorul unei adnotări pot interveni observații de rang secundar sau terțiar, prin inserarea unor pasaje (de dimensiuni variabile) atașate câte unui cuvânt. Supraetajarea aceasta are aparența spontaneității, purtând pecetea personalității lui Cantemir și a experienței lui directe.

Abundentele explicații sunt însoțite, *expressis verbis*, de trimiteri bibliografice, așa cum vedem încă de la începutul adnotărilor (I, cap. I, 1): *Plura qui expetierit, in unum collecta inveniet in Dictionario Turcico Meninskii*.

În adnotările (*Ann.*) lui Cantemir la prima carte a *Creșterilor (Inc.)* – acesta este segmentul ales pentru cercetarea de față – sunt numeroase intervențiile pe care le putem încadra în sfera filologică, mai cu seamă precizări terminologice, indicii etimologice, observații fonetice. Nu arareori adnotarea menită să precizeze și să delimiteze un termen este augmentată de considerații care ies din domeniul strict lingvistic, rămânând în spațiul generos al filologiei în sens larg, care își apropiază disciplinele ce-i sunt necesare pentru o analiză ce tinde să devină exhaustivă, cel puțin ca direcții de cercetare. Rigoarea informației este colorată de o desfășurare în direcția experienței personale, a considerațiilor personale explicite sau implicite.

Observațiile explicit etimologice sunt adesea extinse în plan comparativ, e.g. *Ann.* I, cap. IV, 20 (e): apelativul *Beglərbeg* este explicat *etymologice* „Căpetenia Căpeteniilor” (*Principum Princeps*) și pus în legătură, într-un demers al comparației morfosintactice, cu *Szâhinszah*, „Împăratul Împăraților” (*Imperatorum Imperator*). Explicația este reluată, într-o trimitere încrucișată, la *Ann.* I, cap. IX, 71 (aa).

În mod firesc, sunt bine conturate excursurile din zona anecdoticului, care se constituie în unități distincte: intră în această categorie una dintre cele mai ample digresiuni, avându-l ca protagonist pe Nasruddin Hodzia, care funcționează ca centru al unui triptic de episoade din seria vorbelor de duh rostite în preajma lui Temur Lenk. Acest excurs (*Ann.* c. I, cap. V, 40–42) este generat de o informație istorico-geografică din *Inc.* c. I, cap. V, 45, par. 12 (*Baiezid de huius Principis* (i.e. *Tharinbeg*) *fide dubians* [...] *uxorem et duos filios obsides Prusiam abducit*). Menționarea toponimului *Prusia* îl obligă pe Cantemir să facă o precizare ce ține de raportarea polemică la istoricii creștini, care susțin că bătălia, în urma căreia fusese supus Tharinbeg, se dăduse lângă Eufrat; realitatea locului și sursele turcești îl fac să considere plauzibilă plasarea în cu totul altă parte, pe câmpiile Prusiei (adăugând cu ironie groasă: *quae, quam longe a Mesopotamia distet, nemo erit Geographiae peritorum, qui ignoret*). Argumentează dublu, adăugând păreri sale (*huic nostrae sententiae et id accedit argumenti*) o informație din surse turcești, și anume că Temur Lenk și-ar fi așezat tabăra aproape de Jengiszehir. Aceasta este articulația care deschide tripticul de mici episoade, pentru că acolo ar fi stat Temur Lenk de vorbă trei zile cu Nasruddin Hodzia, Esopul turcilor (*cum Nasruddin Hodzia, Turcarum Aesopo, per tres dies fuisse confabulatum*).

Ies din sfera anecdoticului, fără a fi lipsite totuși de insinuarea unui zâmbet, odată cu exemplificarea observației, pasaje care pornesc de la un nivel lingvistic și urcă imediat în domeniul cutumelor comportamentale: e.g. *Ann.* I, cap. IV, 29 (u): distincția dintre „fața albă” și „fața neagră” (*‘alba’ et ‘nigra’ facie esse*) este interpretată, firesc și necesar, în sens figurat, ca „expresii sacramentale de laudă sau ocară” (*phrases sunt Turcis in laude, vel vituperio solennes*), cu pilde de tipul „așa da” versus „așa nu”: domnul își poate lăuda sau ocări robul în acești termeni (*‘Euge, alba!’ vs ‘Facies tua nigra sit!’*), în vreme ce un oștean nu i se poate adresa superiorului său altfel decât prin termeni fără conotații interpretabile, în registrul sensului propriu sau figurat: *Aferin, ‘Euge!’* („Bravo!”) sau *Ei vallah*. Este asimilabilă acestei serii exemplificarea expresiei turcești „cu ștergarul pus pe grumaz” (*Ann.* I, cap. VIII, 58 (f), *linteolo collo imposito*), care indică predarea, sau „Aman”, „cererea de milă și îndurare” (*‘clementiae et gratiae petitionem’*).

Cantemir aduce frecvent mărturia experienței personale, de pildă într-un excurs la *Inc.* c. I, cap. VII, par. 11, 56, provocat de o precizare geografică (în *Ann.* c. I, cap. VII, 53–54): *binis diebus Constantinopoli abesset, id est* fie târgul *Epibatai*, fie *Sylebria (sic)*; această din urmă localizare deschide, prin menționarea unor ruine existente acolo, amintirea statuii găsite de Cantemir: *In hisce ruinis, sub maximo lapidum acervo invenimus sculptam in lapide porphyrio quadrato cubiti mensura effigiem mulieris*. Monumentul îl păstra în palatul său din suburbiile Constantinopolei, la Bosfor (*servabamus illud monumentum in palatio nostro, in suburbiis Constantinopoleos ad Bosphorum amoenissimo loco aedificato*), pe care și-l amintește cu nostalgie, știind că a ajuns, după plecarea lui (*post discessum nostrum*) în stăpânirea fiicei Sultanului Ahmed.

Într-un mod mai puțin explicit, contactul direct al lui Cantemir cu realitățile lumii pe care o descrie se dezvăluie și în povestea ceștii de „Caffe” oferite de monahii turci, *Ann.* I, cap. IV, 26 (p), probabil tot parte a amintirilor autorului. Practicând umilinta și sărăcia, dervișii, maeștri la cântatul din fluietul făcut din trestie indiană („numită Nei, ceea ce înseamnă κάλαμος, cel mai dulce dintre toate instrumentele muzicale”), ospețesc pe oricine ajunge în hanurile lor cu o ceașcă de „Caffe” (*illico potum „Caffe” porrigunt*), îi șterg de colb încălțările și îi urează la plecare *Optime per Deum!*

Observațiile lexicologice și lingvistice în general fac parte din osatura adnotărilor; ele pot fi interpretate ca mărturii indirecte ale experienței personale a lui Cantemir, fiind urmarea contactului intelectual cu mediul căruia îi dedică monografia. Așa, de pildă, incertitudinea privitoare la Principele Isfindiarbeg (*Ann.* c. I, cap. VI, 49 (i), notă la *Inc.* c. I, cap. VI, par. 16, 46) se naște din absența, în limbile turcă, persană ori arabă, a unei perechi de consoane la inițiala cuvântului: *nunquam enim illi populi duas consonantes in initio vocis componere solent, nisi in illis vocabulis, quae ex alienis linguis sunt mutuati, ut Istambol, „Constantinopolis”, isfinach, „spinacea” etc. {{aut nomina propria, sive substantiva non sunt}}*. Seria erorilor de acest tip cuprinde numele care par „stricate” (*corrupta videntur*) din *Ann.* c. I, cap. V, 45 (bb): „Calepin, Cyricelebes și Cebelin” (sub influența, propune Cantemir, numelui turcesc *Czelebi*, „nobilis”, anexat în mod uzual la numele Principilor, la

care se adaugă o deteriorare secundară, la „Cyricelebes”, pentru care, crede el, este responsabilă forma grecească vulgară Κυρίτζι, diminutivul de la Κύριος, conducând la apariția unui hibrid multilingv). Numele ținutului Hamida, discutat în *Ann.* c. I, cap. IV, 30 (y), aduce în discuție obiceiul turcilor de a denumi posesiunile după posesor, ca în *Las vilaieti*, după numele principelui Serviei, Las – Lazăr, nu Vladislav, cum crede Meninskii (*Pace Meninskii*, adaugă Cantemir). Toponimele apar frecvent în adnotările care corectează ori explicitează alte surse: numele Istambulului (*Ann.* c. I, cap. V, 37 (m): *Istambol videtur corruptum esse vel ex ipso urbis Constantinopoleos nomine, vel e vulgari phrasi εις την πόλιν*); ori povestea Dumbăvii Roșii, cu ostategii poloni înjugați la plug (*Ann.* c. I, cap. V, 34: *quae et nunc ideo Polonis Bucovina {{incolis autem Dumbrava Roszie, „Querceta Rubra”, eo quod Polonico sanguine fuerint plantata et irrigata}} dicuntur*). Această din urmă adnotare conține o deschidere înspre „Descrierea Moldovei”, unde intenționa să vorbească mai pe larg despre acest subiect (*quae uberius explicabimus, si Deus otium concesserit, in Libro de Moldavia veteri et nova*).

Exemplară este una dintre primele adnotări – I, cap. I, 1–2 (a–b) –, referitoare la forma corectă din punct de vedere fonetic a etnonimelor/eponimelor *othman* și *aliothman*. Precizările sunt cu atât mai necesare cu cât prefața monografiei nu era însoțită de adnotări: or, tocmai acolo este discutat pe larg etnonimul, în cap. II (*De gente et nominum Turcarum*), cu distincția *turca* vs *othman*, păstrând primul termen numai pentru denumirea limbii: „*Tiurkidze*” *rusticitatem morumque barbariem innuat*, în schimb [*othman*] *civilitatem et elegantiam morum denotat*. Cantemir se raportează critic la istoriografia creștini (indicați chiar prin termenul grecesc, *ιστοριογράφοι*), care în mod eronat ar fi susținut că etnonimul fusese ales chiar de primul Împărat, Othman (*nomen... inditum perverse vulgo...*); desfășurarea capitolului al doilea al Prefetei fusese îndeajuns de clară pentru a justifica termenul *perverse*. Adnotarea de aici aduce precizări de natură fonetică și grafică, într-o abordare filologică pură, ce pune alături termenii turcesc, grecesc și latinesc ai seriei: pornind de la numele împăratului, *Othman*, s-a extins uzul unei adăugiri silabice (*i.e.*: *Othoman*), al înlăturării aspirației (*i.e.*: *Otoman*) și al dublării dentalei (*Ottomanum*, explicit în textul lui Cantemir). Acestei succesiuni de erodări a termenului corect îi opune perechea *῾Οθμᾶν*, în greacă, și *Othman*, corespondentul latinesc. Adaugă o analiză fonologică dedicată aspiratei dentale: litera, numită în turcește „s al arabilor” (*s Arabum*; turc.: *Tsei Arebi*) este corespondentul literei grecești theta, care notează un fonem (*litera [sic]*, în terminologia lui Cantemir) interdental, descris cu acuratețe aici, dincolo de reținerea cu care introduce calificativul însuși „interdental”: ... *qui character cum accurate τῷ θ Graecorum respondeat, literae, ut ita dicam, „interdentali” lingua dentibus intercepta tenue et obtusum „s” protrudente*. Manuscrisul cantemirian (*vide* ediția facsimil din 1999) atestă aici două erori de grafie greacă, înregistrate de ediția critică din 2001: dubla accentuare a termenului *῾Οθμᾶν*, id est: [*῾Οθμᾶν*, și o surprinzătoare prezență a dentalei surde în locul celei aspirate: *q pro d correctum*, nota editorului Slușanschi. Sursa acestei erori poate fi fonologică (pronunția interdentală, spirantă, a ceea ce fusese în Antichitate dentala sonoră redată prin

litera *delta*), fonetică (o confuzie în interiorul categoriei dentalelor) sau, mai degrabă, o simplă alunecare grafică, provocată de similitudinea literelor *delta* și *theta*.

Partea a doua a notei țintește către termenul pereche, *Aliothman*: „fiii lui Othman”, în sens larg, „urmașii lui Othman” (*posterii Othman*); eponimul este explicat ca „nationes” aut „ordae” *Aliotmanae* („seminții” sau ‘urdiile’ Aliothmane”, în traducerea Slușanschi) și așezat în poziția de maximă autoritate a titlului acestei lucrări la care veghease atât de îndelung: *nostras lucubrationes „Aliothmanicam historiam” inscribere consultum duximus*.

Un pasaj – a cărui întindere este adecvată importanței subiectului – este dedicat toponimelor sacre Mecca, Medina și Hierosolyma în *Ann*, c. I, cap. IX, 80-82 (I), cu digresiuni care lămuresc originea caracterului sacru, precum și obiceiurile contemporane de menținere a sacralității rigide, exclusiviste. Aici apar descrise, într-o înșiruire logică, dar nu mai puțin abundentă, piatra pătrată strămutată de Muhammed din raiul ceresc (*a caelesti Paradiso lapidem quadrangularem subnigrum huc transportasse*), iertarea păcatelor pentru cei ce ajung la Mecca (*Meccam visitanti omnia vel gravissima peccata a Deo remitti firmiter credunt*), dintele lui Muhammed, salvat de Arhanghelul Gabriel (*Archangelum Gabrielem [...] eo tempore, quando hostilis clava, os Prophetae percutiens, dentem anteriorem loco suo extruserit, statim itaque eum, ne in terra decideret, e caelo descendisse, dentemque in casu exceptum Prophetae equidem, non tamen pristino loco reddidisse*) și păstrat de sultani între cele mai de preț comori ale lor, piatra pătrată de trei coți care atârna în aer așa cum fusese lăsată de Profet. Încheie seria digresiunilor legate de aceste toponime sacre povestea unui sol belgian (*Belgicus legatus*) care primise de la Sultan îngăduința nemaipomenită de a intra în templul din Hierosolyma, dar care a renunțat la favor aflând că mai-marele templului va respecta întru totul porunca, permițându-i intrarea, refuzându-i ieșirea (*si itaque placeat legato, posse eum quidem ingredi, inde vero nunquam redire*).

O altă notă cu precizări fonetice și grafice referitoare la un toponim este *Ann*. I, cap. I, 3 (f): *Churzèm* este numele care indică Marea Caspică sau Hyrcanică, precum și ținuturile învecinate. Cantemir înregistrează și varianta *Chuzrem*, cu metateza consonantică pentru care găsește o explicație grafică: asemănarea literelor arăbești *ry* și *ze*, lipsite de semne diacritice (*ex similitudine duorum Arabicorum characterum [...] signis diacriticis destitutorum*), care sunt frecvent omise în scrierile turcilor mai învățați (*Turcae doctiores*).

Pe lângă explicațiile generate de toponime, apar și câteva proverbe, prilejuite de credința în legea sorții, căreia nimic nu i se poate pune împotriva, *Ann*. I, cap. IV, 30 (z): „Ce-i scris în frunte trebuie neapărat să se întâmple” (*Quod in capite scriptum est, necessario evenire debet*), „Sângele care trebuie să curgă nu stă în vine”, adică, „ce-a hotărât Dumnezeu dinainte trebuie neapărat să se facă la vremea sa” (*Sanguis, qui effluere debet, in arteria (sic) non stat, id est, „quae Deus praedefinivit,*

suo tempore fieri necesse est"); „Pronia (Divină) nimicește orice socoteală și țintă omenească” (*Providentia (Divina) omnem humanam rationem et propositum destruit*).

Adnotările conțin și observații care țin de domeniul transmiterii manuscriselor și, în general, de metodele care fundamentează critica de text. Unor codice deteriorate (*depravatos codices*), spune Cantemir, li se datorează informații false referitoare la numele fiilor lui Baiazid, *Ann. c. I, cap. V, 43–44* (aa – argumentul prin care se restabilește adevărul ține de logică și de bun-simț istoric, de vreme ce „Cititorul cel cu ochi atent” (*Lector oculatus, Ann. c. I, cap. V, 45*; numit – chiar la începutul adnotărilor – și „Binevoitorul Cititor”, *Lector Benevolus, Ann. c. I, cap. I, 1*) poate înțelege singur (*facile animadvertet*), chiar fără demonstrația autorului (*sine nostra demonstratione*).

Annotationes sunt, dincolo de armătura de informații previzibilă într-o operă de amploarea celei de față, jumătatea fermecătoare a „Istoriei creșterilor și descreșterilor”, spațiul în care spiritul multiform al lui Cantemir se desfășoară liber, alunecând pe panta asociațiilor de idei, fără constrângeri, dar și fără monotonie, într-o efervescentă de informații și interpretări care ni-l aduce foarte aproape pe autorul de acum trei sute de ani.

BIBLIOGRAFIE

- Cantemir, Dimitrie, 1999: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres/ The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original Latin text of the final version revised by the author/ Creșterile și Descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului Lat-124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., introducere Virgil Cândea, București, [Editura] Roza Vânturilor, 1999.
- Cantemir, Dimitrie, 2001: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, ediție critică Dan Slușanschi, prefață Virgil Cândea, Timișoara, Editura Amarcord, 2001.
- Cantemir, Dimitrie, 2012: *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului adusă până în vremurile noastre, în trei cărți*, versiune românească și indice: Dan Slușanschi, prefață: Virgil Cândea, [București], [Editura] Paideia, [2012], ©2008 Dan Slușanschi, ©2010 Editura Paideia.

ABSTRACT

Dimitrie Cantemir’s *Incrementa et decrementa Aulae Othmanicae* is a multiple level construction, as the explicit duplex of *Incrementa* (two books, 246 pages in *Harvardiense* manuscript) and *Decrementa* (one book, 284 pages, pp. 247–530 in the same manuscript) is mirrored by a remarkable apparatus: two series of *Annotationes* following *Incrementa* (bearing continuous numbers, from page 1 to 279) and one series, after *Decrementa* (numbered from page 1 to 206). The passage from *Historia* to *Annotationes* is done in both directions, as the author announces in the text some observations in annotations that are, as a rule, attached to distinct word in the text, which is minutely described, from different angles. *Annotationes* are a real thesaurus of data from various domains, of variable lengths, reflecting the interests and information of their author and, nevertheless, the way Cantemir valued the thirst of the reader, perceived as *lector oculatus*, defined by a never-ceasing *curiositas*.

Keywords: Dimitrie Cantemir, translation, author, adnotations, philology.